

TURKIYA MODERNIZATSIYA MODELINING TARIXIY NAZARIY ASOSLARI

Isayeva Maftuna Mirkomil qizi

isaevamaftuna1995@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada modernizatsiya nazariyalarining genезis va transformatsiyasi ijtimoiy falsafiy hamda falsafiy tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Shuningdek bunda modernizatsiya jarayonlari ijtimoiy rivojlanish konsepsiyasi sifatida ko'rib chiqilishining vesternizatsiyon hamda nochiziqli modellarining mohiyati ochib beriladi. Qolaversa ayni nazariya kontseptual asosdan kelib chiqqan holda Turkiya tarixiy taraqqiyotida qo'llanilgan modernizatsiya modellarining transformatsiyasi ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari modernizatsiya jarayonlarining ontologik, gnoseologik hamda siyosiy aspektlari qiyosiy tahliliga alohida diqqat qaratildi.

Kalit so'zlar: *Modernizatsiya, taraqqiyot, rivojlanish, evolyutsiya, kam rivojlangan davlatlar, disterimizatsiya, an'anaviy jamiyat, sanoatlashgan jamiyat, postmodernizatsiya.*

ИСТОРИЧЕСКИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ТУРЕЦКОЙ МОДЕЛИ МОДЕРНИЗАЦИИ

АННОТАЦИЯ

В данной статье анализируется генезис и трансформация теорий модернизации с социально-философской и философско-исторической точки зрения. Кроме того, раскрывается сущность вестернизации и нелинейных моделей рассмотрения модернизационных процессов как концепции общественного развития, а также рассматривается трансформация моделей модернизации, используемых в историческом развитии Турции на концептуальной основе той же теории. Кроме того, онтологическое, гносеологическое и особое внимание было уделено сравнительному анализу политических аспектов.

Ключевые слова: *Модернизация, прогресс, развитие, эволюция, слаборазвитые страны, дистеримизация, традиционное общество, индустриальное общество, постмодернизация.*

HISTORICAL THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE TURKISH MODERNIZATION MODEL

ABSTRACT

In this article, genesis and transformation of modernization theories are analyzed from a social philosophical and philosophical historical point of view. It also reveals the essence of the Westernization and nonlinear models of the consideration of modernization processes as a concept of Social Development. In addition, the transformation of modernization models used in the historical development of Turkey is considered, based on the conceptual basis of the same theory. In addition, special attention was paid to the comparative analysis of ontological, gnoseological and political aspects of modernization processes.

Keywords : *Modernization, development, evolution, less developed countries, disterimization, traditional society, industrialized society, postmodernization.*

KIRISH

Modernizatsiya nazariyasi xalqaro siyosiy iqtisodiy nuqtai nazardan rivojlanayotgan va rivojlanmagan mamlakatlarning rivojlanishi uchun rivojlangan mamlakatlar kashf etgan usullarga amal qilish va davlatini rivojlantirish yo'li hisoblanadi. Modernizatsiya 17-asrda G'arbiy Yevropada sodir bo'lgan iqtisodiy siyosiy ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar oqibatida yuzaga keldi va modernizatsiya o'sha davrda mentalitet sifatida shu davrgacha an'anaga aylangan an'analarga qarshi turdi. Modernizatsiya nazariyasi 1950 yillarda paydo bo'ldi va bu nazariya doirasida jamiyatlar boshdan kechirgan o'zgarishlar ,yangilanishlar jarayonlarni universal qonuniyatlar asosida tadqiqotlar olib borgan holatda o'rganishga harakat qildilar.

Modernizatsiya nazariyasi - an'anaviy yoki kam rivojlangan jamiyatlardan zamonaviy jamiyatlarga o'tish jarayonlarini tavsiflash va tushuntirishni anglatadi. Modernizatsiya nazaryotchisining so'zlariga ko'ra, "Tarixiy jihatdan modernizatsiya - bu G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikada XVII asrdan XIX asrgacha rivojlangan va keyinchalik keng tarqalgan ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy tizimlarning o'zgarishi jarayonidir.

Modernizatsiya nazariyasi 1950-yillardan boshlab ijtimoiy gumanitar fan sohalarining asosiy istiqbollaridan biri bo'lib kelgan. Asosiy e'tibor o'tmishdagi va hozirgi zamongacha bo'lgan jamiyatlarning iqtisodiy o'sish va ijtimoiy, siyosiy va madaniy tuzilmalarni o'zgartirish jarayonlari orqali zamonaviy (ya'ni g'arbona shaklga o'tkazish) usullariga qaratildi. Umuman olganda, modernizatsiya

nazariyotchilari ko'rsatilgandek jamiyatlar ichidagi iqtisodiy o'sish va ijtimoiy o'zgarishlarni tadqiq etish bilan shug'ullanadilar.

Avvalo shuni ta'kidlash kerakki, modernizatsiyaning ijtimoiy kontseptsiyasi shunchaki hozirgi yoki "zamonaviy" bo'lishni nazarda tutmaydi, balki milliy taraqqiyot jarayonida ijtimoiy o'zgarishlarning alohida mazmuni va jarayonlarini belgilaydi. Shuningdek, rivojlanishning modernizatsiya nazariyalari "zamonaviylik" va "postmodernlik" haqidagi so'nggi falsafiy tushunchalar bilan uzviy aloqada bo'lishi shart emas. Falsafiy va gnoseologik munozaralardagi zamonaviylik haqiqiy dunyoni aks ettiruvchi bitta haqiqiy tavsiflovchi va tushuntirish modeli mavjudligini anglatadi. Postmodernlik - bu reallikning yagona haqiqiy tavsifi va tushuntirishi mavjud emas, balki bilim, mafkura va fanning o'zi butunlay aloqador tabiatdagi sub'ektiv tushunchalarga asoslanadi. Ularning falsafiy asoslari rivojlanishning ko'pgina modernizatsiya nazariyalarini "postmodern" kontekstga emas, balki "zamonaviy" ga joylashtirgan bo'lsa-da, zamonaviylik atamasining bu alohida qo'llanilishini chalkashtirib yubormaslik kerak.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

1960-yillardan boshlab modernizatsiya nazariyasining ko'plab tanqidlari va raqobatdosh rivojlanish nazariyalarining paydo bo'lishi modernizatsiya nazariyasini qo'llab-quvvatlashni yo'qotdi. Bulardan eng muhimi qaramlik, jahon tizimlari va neomarksistik nazariyalar bo'lib, ularning barchasi modernizatsiya kontseptsiyasining etnosentrikligini va hukmron kapitalistik manfaatlar tarafdoriligini tanqid qiladi. Bu nazariyalarning diqqat markazida uchinchi dunyo mamlakatlari yoki mintaqalari mustaqillikka erishganidan beri rivojlanayotgan mamlakatlarning mustamlakachilik, imperialistik aralashuv va neokoloniy ekspluatatsiya qilish nuqtai nazaridan hozirgi rivojlanmaganligini tushuntirishga qaratilgan. Ushbu qarama-qarshiliklarda rivojlanish ham, kam rivojlanganlik ham xuddi shunday jarayonning bir qismi sifatida qaraladi, bu jarayon orqali ma'lum "markaz" mamlakatlar yoki mintaqalar boshqa "chekka" hududlar hisobiga iqtisodiy jihatdan rivojlangan va kuchli bo'ladi. Rivojlanish va kam rivojlanganlikni ma'lum ichki institutlar yoki shaxslarning mavjudligi yoki yo'qligi bilan izohlash o'rniga, bu muqobil nazariyalar ikkalasi ham teng bo'lmagan almashinuv munosabatlari va jamiyatlarning global iqtisodiyotdagi tarkibiy mavqei bilan bog'liq bo'lgan manfaatlar koalitsiyasidan kelib chiqadi. Rivojlanmagan jamiyatlarni an'anaviy yoki arxaik deb talqin qilish o'rniga, kam rivojlangan va rivojlangan jamiyatlar kapitalistik ekspansiyaning zamonaviy, ammo assimetrik tarzda bog'langan qismlaridir. Ikkalasi ham nisbatan "zamonaviy" hodisalardir. Ijtimoiy fanlarda modernizatsiya nazariyasiga e'tibor ayniqsa 1970-yillarda ko'tarilgan nazariy va empirik zaifliklar natijasida pasaydi. Shunga qaramay,

uchinchi dunyo rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan hukumat amaldorlari va xalqaro agentliklar o'rtasida hamon ustuvor istiqbol bo'lib qolmoqda. Modernizatsiya nazariyasi shuni ko'rsatadiki, ilg'or sanoat texnologiyasi rivojlanayotgan jamiyatlarda nafaqat iqtisodiy o'sishni, balki boshqa tarkibiy va madaniy o'zgarishlarni ham keltirib chiqaradi. Jamiyatlar zamonaviylashgan sari rivojlanish tendentsiyasiga ega bo'lgan umumiy xususiyatlar modernizatsiya nazariyasining bir versiyasidan boshqasiga farq qilishi mumkin, ammo, umuman olganda, barcha institutsional tuzilmalar va individual faoliyatlar yanada yuqori darajada ixtisoslashgan, tabaqalashtirilgan va ijtimoiy, siyosiy, va ijtimoiy sohalarga integratsiyalashgan deb taxmin qiladi. Masalan, ijtimoiy sohada zamonaviy jamiyatlar yuqori darajadagi urbanizatsiya, savodxonlik tadqiqot, sog'liqni saqlash, sekulyarizatsiya, byurokratiya, ommaviy axborot vositalari va transport vositalari bilan ajralib turadi.

Islomiy modernistik oqim vakillari musulmon dunyosining deyarli barcha mintaqalarida paydo bo'ldi. Uning dastlabki markazlari 1860—1870-yillarda Hindiston, Usmonlilar imperiyasi va Misrda tashkil etilgan. Keyingi o'n yilliklarda modernistik g'oyalar boshqa arab mamlakatlariga, Rossiyaning musulmon hududlariga, Afg'onistonga, Indoneziyaga va boshqa joylarga tarqaldi.

Modernizatsiya nazariyasining asoschisi sifatida tanilgan inson - amerikalik sotsiolog va siyosatshunos Seymur Martin Lipset . U 20-asrning ikkinchi yarmidagi AQShning yetakchi sotsiologlaridan biri hisoblanadi. U ijtimoiy harakatlar, siyosiy radikalizm, kasaba uyushmalari demokratiyasi va ijtimoiy mobillik haqidagi tadqiqotlari bilan mashhurdir. Seymur Martin Lipset demokratlashtirishni deyarli tabiiy deb hisoblagan o'zgarishlar jarayonining bir qismi deb biladi va iqtisodiy taraqqiyot o'zi bilan ijtimoiy va siyosiy rivojlanishni olib keladi deb da'vo qilgan modernizatsiya nazariyotchisidir. Modernizatsiya usuli bu G'arb sotsialistlari tomonidan barcha rivojlanayotgan jamiyatlar G'arb jamiyatlarga o'xshash bosqichlarini bosib o'tishini tushunish asosida yaratgan konsepsiyasi hisoblanib bu modernizatsiya deyiladi va eng sodda ta'rif bu modernizatsiya uchun zamonaviylik sari jarayonni tasvirlash deya ta'kidlanadi Modernizatsiya jarayoni bu ko'p qirrali jarayon hisoblanib u mehnat hayotida sanoatlashtirish, qishloqdan shaharcha va shaharga o'tish jamoadan jamiyatga o'tish individualizm va tenglik fikrining yuksalishi ratsionalizatsiya va ijtimoiy tartibga solish kabi ko'plab g'oyalarni o'z ichiga oladi .Madaniy modernizatsiya esa an'anaviy turmush tarzi va boshqaruv usullari o'rniga sekulyarizatsiya va millatchilik mafkuralariga sodiqlikning kuchayishi nazarda tutadi.Turkiya modernizatsiyasi harakatlari Tanzimat davrida boshlandi bu davrda Usmonli imperiyasi huquq tizimida birinchi navbatda harbiy sohada hukmdor va hukmdor o'rtasidagi munosabatlar, kiyinish uslubi va boshqa ko'plab sohalarda

islohotlarni amalga oshira boshlagan edi. Usmonlilar imperiyasi modernizatsiya jarayoniga 1839 yilda Tanzimot islohoti (usman. تنظيمات — tartibga solish) — Usmonli turk sultonligida o‘tkazilgan ijtimoiy-siyosiy islohotlar va shu islohotlar o‘tkazilgan davr (1839—1870)¹ orqali qadam tashladi. Tanzimot islohoti 2-davrga bo‘linadi. Uning 1-davri "Gulxona xatti sharifi" deb atalib bu islohot 1839—1850 yillarni o‘z ichiga oladi. 1839-yil 3 noyabrda Turkiya tashqi ishlar vaziri Rashid Posho Gulxona bog‘ida Usmonli turk sultoni Abdulmajid (hukmronlik davri: 1839—1861) dan barcha davlat zodagonlari ishtirokida islohotga ruxsat ("xatti sharif") oldi. Unda hamma fuqarolarning hayoti, vijdon erki va mulk daxlsizligi, qonunsizliklarga barham berilishi, soliqlarning kamaytirilishi va boshqa masalalar e‘lon qilingan, va bu islohot 10-yil davomida huquq va ma‘muriy, moliya, harbiy ish va maorif sohalariga oid bir nechta qonunlar qabul qilindi. Islohotlar natijasida Turkiya hayotida bir muncha yangiliklar yuz berdi.

Tanzimotning 2-davri Qrim urushida Turkiya qozongan g‘alabadan keyin boshlandi. 1856-yil 18 fevralda sulton Abdulmajid yangi Tanzimot to‘g‘risida "Xatti Humoyun"ni e‘lon qilib, Turkiya sanoati va qishloq xo‘jaligini G‘arbiy Yevropa mamlakatlari uchun ochiqligini bildirdi. Musulmon bo‘lmagan xorijiy sarmoyadorlarga ma‘lum huquqlar berildi. Bu qonunlar, sultonlikda davlat boshqaruvi, sud va ma‘muriy ishlarni tartibga keltirdi. Turkiyada yangi adabiyot, san‘at, ilm-fan, maorif taraqqiy topa boshladi, milliy ziyolilar paydo bo‘ldi. Ular orasidan keyinchalik yangi usmonlilar deb ataluvchi konstitutsion monarxiya tarafdorlari va yosh turklar o‘tib chiqdi.

Tanzimat davrida ayollar ta‘limi bo‘yicha ham qadamlar qo‘yildi va bu keyingi o‘zgarishlarning asosi bo‘ldi. Yevropada o‘qishdan uyga qaytgan ziyolilar G‘arb ta‘lim tizimini Usmonli imperiyasining ta‘lim tizimiga yoyishga harakat qildilar, G‘arbning ta‘lim haqidagi tushunchalarini qurilish inshootlaridan tortib, ta‘lim vositalariga qadar barcha sohalarida tarqatishga harakat qildilar. Tanzimatgacha bo‘lgan davrda Usmonli davlatida ta‘lim sifatining pasayishi Ittifoq va taraqqiyot jamiyati ziyolilarining e‘tiborini tortdi va ular ushbu sohada yangiliklar qilish uchun faoliyatga o‘tishni boshladilar. Qilingan yangiliklar keyingi davrlarda konstitutsiyaviy davr va respublika davri islohotlariga zamin yaratdi. Turkiya usmoniylar imperiyasi modernizatsiyasi bu hukmron kadrlar tomonidan o‘z jamiyatlarini g‘arb jamiyatlari yo‘nalishda o‘zgartirish niyatida amalga oshirilayotgan siyosatlarining nomi bo‘lib ularni turli jihatlardan yanada rivojlantirish deya tushuniladi

Turk madonezimining o‘ziga xosligi shundaki Turkiya ko‘pincha faqat tarixiy g‘arbiga qaratilgan siyosiy yo‘nalishi uchun emas, balki yagona musulmon

¹ Петросян И. Е., Петросян Ю. А. Османская империя: реформы и реформаторы (конец XVIII – начало XX в.)

demokratiyasi sifatida ta'riflangan va g'arblashuv majburiyatlari, shuningdek, demokratiyani qabul qilish yo'lidagi islomiy to'siqni yengib o'tish qobiliyati uchun ham o'ziga xos modenizmga ega bo'ldi.

Bugungi Turkiyada keng qamrovli qayta qurish jarayoni amalga oshirildi va bu jarayonda siyosiy tizimni tashkil etuvchi tuzilmalar va dinamikalar, turli ijtimoiy tuzilmalar va institutlar, hukmron ijtimoiy tizimning qonuniylik manbalari va ijtimoiy hayotning bir qator turli darajalari o'zgardi. Bu jarayonni bir jihati bilan moliya sohasida boshlangan va 1980-yillardan buyon globallashayotgan kapitalizmga integratsiyalashgan Turkiyaning butun davlat sohasini qamrab olgan va vaqt o'tishi bilan yangisini tanlash bilan kengaytirilgan qayta qurish jarayonining davomi sifatida baholash mumkin. to'plash rejimi. Yana bir jihati bilan, bu yangi konservativ siyosatlar keng yoyilishi natijasida turk modernizatsiyasining asosiy asoslarida fundamental uzilish nuqtasi kuzatilgan jarayondir. Ta'lim sohasi keng qamrovli va tub o'zgarishlar amalga oshirilgan sohalardan biridir. Turkiyada diniy oqimlarning ta'lim sohasida bevosita va bilvosita ta'siri kuchaygan. Masalan, keyingi yillarda rasmiy maktabgacha va boshlang'ich maktab ta'limiga muqobil bo'lgan norasmiy boshlang'ich-boshlang'ich maktab tizimi faoliyat ko'rsatmoqda, aralash jinsli ta'lim tobora ko'proq maqsadli yo'naltirilmoqda, o'quv dasturining ilmiy mohiyati yemirilmoqda, o'quv dasturlari bir tomondan vositalashtirilsa, ikkinchi tomondan ular diniy va an'anaviy ma'lumotlarga ko'ra qayta tashkil etilmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, evolyutsiya nazariyasini o'quv dasturidan chiqarib tashlash odatiy hol deyish mumkin. Bular ro'y berayotgan bir paytda, Usmonli-Turkiya modernizatsiyasi bilan bog'liq bir qator muhim savollar tug'iladi. Birinchidan, Usmonli lolalari davri islohotlarining (1718-1730) boshidan kuzatilishi mumkin bo'lgan va Konstitutsiya davri va Respublika davri bilan tubdan rivojlangan Usmonli-Turkiya modernizatsiya jarayoniga nima bo'ldi? Boshqacha qilib aytganda, an'anaviy ijtimoiy tuzilmaning tayanch doirasini o'zgartirishga qaratilgan turkiy modernizatsiya jarayoni qanday kelib chiqadi; din va an'analardan ko'ra oqilona G'arb qadriyatlarini qabul qilish; pozitiv fanlar rahbarligida yangi ijtimoiy madaniyatni barpo etish; bu orqali davlat va jamiyatni dunyoviylashtirish; millatchi siyosiylashuv jarayonini shakllantirish, bir hil madaniy va ijtimoiy elementlarning birgalikda yashashiga asoslangan milliy davlat qurish neokonservativ siyosatning ijtimoiy va siyosiy ta'sirining kuchayishi bilan tavsiflangan shunday tarixiy burilish davriga kirdi?Umuman olganda, savol tug'iladi. "Turkiya modernizatsiyasiga nima bo'ldi" degan savolga yana bir savol bilan baho berish kerak: Kant ta'biri bilan aytganda, ma'rifatdan oldingi davrning yetuk odamlarini huquq huquqiga ega bo'lgan fuqarolarga aylantiruvchi apparat sifatida belgilagan ta'lim tizimiga nima bo'ldi? o'z

taqdirini o'zi belgilash va zamonaviy davlat tuzilmalari oldidagi huquq va majburiyatlarni kim amalga oshirishi mumkinligi; Din va urf-odatlarining jamiyatlarga ta'sirini yo'q qilish uchun ijtimoiy safarbarlikning haqiqiy asosini nima beradi?

Respublika² davridagi tub islohotlar natijasida dunyoviy va millatchilik nuqtai nazaridan shakllangan respublika, avvalo olis Sharq yurtlaridan o'zi uchun yangi meros yaratish tashvishi bilan harakatlanar ekan, "zamonaviy sivilizatsiyalar"ni o'ziga havola qilib oldi. Anadoluning uzoq tarixidan o'tmishning an'anaviy merosini inkor etib, qanday qilib bu Respublikaning ta'lim tizimi ijtimoiy o'zini o'zi anglashni maqsad qilgan, o'tmishning an'anaviy merosi bilan aloqalar o'rnatish boshlagan va vaqt o'tishi bilan o'zgarishlarga duch kelgan. qaysi uning zamonaviy kengaytmasi bo'ldi. Bu savollarning barchasiga javoblarni g'arb markazlashgan kapitalistik tizimga aylanib, modernizatsiya qilingan (va/yoki modernizatsiya natijasida kapitalistik bo'lgan) Usmonli imperiyasining g'arbiylashuvi jarayonida, shuningdek, iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ta'lim sohalarida izlash mumkin. Respublika davri siyosati. Bu izlanishda Usmonli-Turkiyani modernizatsiya qilish jarayonining xususiyatlarini, uning tarixiy yo'nalishini, uzilish va uzluksizlik elementlarini kamchiliklari bilan birga muhokama qilish ham foydali bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Петросян И. Е., Петросян Ю. А. Османская империя: реформы и реформаторы (конец XVIII – начало XX в.). М.: Наука, 1993. 186 с.
2. Прямые иностранные инвестиции Турции. Турция - от кризиса к прогрессу, TRT. NET. URL: <http://www.trt.net.tr/russian/proghrammy/2015/05/25/priamyie> (Дата обращения: 06.06.2016).

---

² Прямые иностранные инвестиции Турции. Турция - от кризиса к прогрессу, TRT. NET. URL: <http://www.trt.net.tr/russian/proghrammy/2015/05/25/priamyie>